

Seculariseren de achterbannen van de confessionele partijen mee?

Veranderingen in het gedachtegoed van de aanhang van politieke partijen in Nederland in de periode van 1979 tot 2012

Ruben Konig*

Summary

Over de last three decades, Dutch society has shown a trend towards increasing individualization. Thus the question arises, whether this is also true for the constituency of Dutch political parties. A question that is especially interesting with respect to religious political parties, because secularization is an integral part of individualization. With joint correspondence analysis, based on seven national surveys between 1979 and 2012, we could show that the constituencies of the religious political parties have all gone through a process of individualization, and thus secularization. This process has made the Christian Democrats (CDA) lose their Christian appeal among voters to a large extent, but the smaller Christian parties (Christen Unie and SGP) still have a Christian backing.

Inleiding en onderzoeksvraag

De jaren zestig en zeventig staan erom bekend in Nederland; een heuse culturele revolutie. Het was een tijd van enorme sociale, culturele en religieuze veranderingen. De kerken liepen leeg, traditionele opvattingen werden bij het grof vuil gezet en de vanzelfsprekendheid van bestaande instituties erodeerde. De zuilen, die het land decennia lang verdeeld hadden in een aantal parallelle subculturele groepen, stortten in. De samenleving brak open en de spreekwoordelijke spruitjeslucht verwaaide (Andeweg 1999; Andeweg & Irwin 2009; Bax 1988; Dekker & Ester 1990; 1996; Dekker & De Hart 2006; Dekker, De Hart & Van den Berg 2004; Dekker, De Hart & Peters 1997; Ellemers 1979; 1984; Felling 2004; Lijphart 1975; Sociaal en Cultureel Planbureau [SCP] 1998; Wintle 2000).

* Ruben Konig is verbonden aan de Faculteit Sociale Wetenschappen (Communicatiewetenschap) Radboud Universiteit Nijmegen.

Politiek bleef dat natuurlijk niet zonder gevolgen. Ten tijde van de verzuiling konden de politieke partijen, die gelieerd waren aan de zuilen, rekenen op het merendeel van de stemmen van de leden van hun zuil. Was je socialist, dan stemde je op de PvdA, was je katholiek, dan stemde je op de KVP en was je protestant, dan had je keuze uit verschillende protestantse partijen. De teloorgang van de zuilen maakte aan dit automatisme een einde (Andeweg & Irwin 2009; Bax 1988; Ellemers 1979; 1984; Lijphart 1975; Luther & Deschouwer 1999; Wintle 2000). De traditionele partijen zagen daardoor hun aanhang slinken en er ontstonden allerlei nieuwe partijen, zoals D'66, DS'70, PPR en EVP.

Na de grote veranderingen van de jaren zestig en zeventig kwam Nederland volgens het SCP (1998; 2004) wat betreft sociaal culturele veranderingen weer in wat rustiger vaarwater terecht. Maar dat betekende niet dat de storm helemaal was gaan liggen. Felling (2004) rapporteert bijvoorbeeld over een gestaag doorzettende individualisering tussen 1979 en 2000. Dus ook na de jaren zestig en zeventig werd de binding van mensen aan instituties zoals kerken, vakbonden en politieke partijen steeds minder. Ook na die tijd nog onderschreven mensen in steeds mindere mate de traditionele ideeën van hun ouders en grootouders. Bovendien zette de trend zich voort, dat het leven van mensen steeds minder geleefd werd vanuit een overkoepelende ideologie die consequenties had voor bijna alle aspecten van hun dagelijks leven. Met andere woorden, ook na de jaren zestig en zeventig was er een proces waarneembaar van de-institutionalisering, de-traditionalisering en fragmentering, waardoor mensen steeds autonomer in de samenleving kwamen te staan (Felling 2004).

Ontkerkelijkheid is – net zoals de steeds minder wordende binding die mensen voelen met andere instituties uit het maatschappelijk middenveld, zoals politieke partijen – een integraal onderdeel van dat proces van individualisering. De vraag is nu, wat dit voor gevolgen heeft gehad voor de Nederlandse politieke partijen – en dan met name voor de confessionele partijen, die logischerwijs te lijden hebben gehad onder de steeds verdergaande ontkerkelijkheid (vgl. Te Grotenhuis, Eisinga, Van der Meer & Pelzer 2012). Iemand's stem hangt voor de meeste mensen in ieder geval niet meer af van het huis waarin hun wieg heeft gestaan. De verzuiling is definitief voorbij, dat is een voldongen feit. Waar we echter nog niet zo goed zicht op hebben, is hoe de achterbannen van de politieke partijen onder invloed van al het individualiseringsgeweld van de afgelopen decennia wat betreft hun denkbeelden zijn veranderd. Het proces van secularisering en individualisering hoeft namelijk niet voor alle mensen in hetzelfde tempo te zijn verlopen. Het is zelfs

denkbaar dat delen van de populatie helemaal niet (verder) zijn gesecculariseerd, of misschien zelfs wel weer religieuzer zijn geworden.

Daarom onderzoeken we in deze studie:

- op welke manier de Nederlandse samenleving sociaal-cultureel is veranderd tussen 1979 en 2012 en
- of de achterbannen van de politieke partijen op vergelijkbare wijze zijn mee veranderd.

Vooraf voor de confessionele partijen zouden we kunnen hopen dat de achterbannen van de politieke partijen hun eigen koers zijn blijven varen en dat ze niet met de rest van de samenleving mee zijn gesecculariseerd. In dat geval kunnen die partijen namelijk probleemloos een christelijk geïnspireerde politiek blijven voeren – zolang hun achterbannen niet te klein worden natuurlijk. Lopen hun achterbannen echter in de pas qua secularisering, dan dreigt hun christelijke signatuur averij op te gaan lopen en is het de vraag in hoeverre ze bereid zijn water bij de ideologische wijn te doen.

Bij dit onderzoek verwachten we uiteraard dat we het proces van individualisering zullen kunnen herkennen. Al was het maar omdat we dezelfde data gebruiken als waarop Felling (2004) zijn analyses over de periode 1979–2000 heeft gedaan. We kunnen echter ook nagaan of het individualiseringsproces zich ook na 2000 nog heeft voortgezet. Bovendien kunnen we het onderzoek van Felling aanvullen, door te kijken in hoeverre de achterbannen van de verschillende politieke partijen tussen 1979 en 2012 zijn geïndividualiseerd.

De gegevens

Voor deze studie maken we gebruik van de gegevens van het longitudinale onderzoeksproject *Sociale en Culturele Ontwikkelingen in Nederland [SOCON]*. Sociologen uit Nijmegen hebben tussen 1979 en 2012 grofweg iedere vijf jaar een nationaal survey gehouden waarbij mensen door getrainde interviewers aan de hand van mondelinge en schriftelijke vragenlijsten werden ondervraagd over tal van onderwerpen, waaronder hun waarden en religiositeit (Eisinga et al. 1992; 1999; 2002; Eisinga, Kraaykamp et al. 2012; Eisinga, Need et al. 2012). Een van de vragen die daarbij in elk onderzoek werd gesteld, is op welke landelijke politieke partij men zou stemmen als er op het moment van ondervraging Tweede Kamerverkiezingen zouden worden gehouden. Daarmee zijn deze data geschikt om de achterbannen van de Nederlandse politieke partijen over de tijd heen sociaal-cultureel te karakteriseren.

De steekproeven van de onderzoeken die werden uitgevoerd in de winter van 1979/80, 1985/86, 1990/91, 1995/96 en 2000/01 waren tweetraps gestratificeerde aselechte steekproeven uit de bevolkingsregisters van gemeenten. Naar rato van hun omvang en verdeeld over Nederland werden gemeenten op basis van toeval gekozen om vervolgens een aselechte steekproef te trekken uit hun bevolkingsregister. De omvang van die steekproeven was zo gekozen dat de totale steekproef representatief zou moeten zijn voor de Nederlandse bevolking wat betreft regio en landelijk- of stedelijkheid van de woonplaats (Eisinga et al. 1992; 1999; 2002). In 2005/06 en 2011/12 werd er door een dochterbedrijf van de post een steekproef getrokken uit alle adressen van huishoudens in Nederland, waarbinnen vervolgens steeds gevraagd werd om de medewerking van de volwassene die als laatste jarig was geweest (Eisinga, Kraaykamp et al. 2012; Eisinga, Need et al. 2012). De medewerkingsgraad van de zeven onderzoeken varieerde tussen 44 en 58 procent en de omvang van de daarmee gerealiseerde steekproeven varieerde tussen de 994 en 3003 ondervraagden. Wat betreft de representativiteit naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat bleken er in elk onderzoek lichte afwijkingen te bestaan ten opzichte van de bevolkingsgegevens uit de betreffende jaren. Desondanks kunnen we aannemen, dat de samenhangen tussen variabelen zoals die in de databestanden voorkomen, een voldoende afspiegeling vormen van de samenhangen zoals die ook in de bevolking voorkwamen op het moment van het onderzoek. Voor verdere informatie over de gebruikte data, kunnen Eisinga et al. (1992; 1999; 2002), Eisinga, Kraaykamp, et al. (2012); Eisinga, Need et al. (2012) en Felling et al. (1986, 1987) worden geraadpleegd.

Om de veranderingen in de achterbannen van de politieke partijen te kunnen bestuderen, maken we gebruik van de hierboven al genoemde vraag naar de stemintentie bij Tweede Kamerverkiezingen. We nemen in onze analyse echter alleen de aanhangers van partijen mee waarvan er minimaal tien in het betreffende onderzoek werden aangetroffen.¹ Als er van een partij minder aanhangers in het onderzoek vertegenwoordigd waren, hebben we eerst gekeken of de aanhangers van verschillende partijen kunnen worden samengevoegd; bijvoorbeeld omdat die partijen in een later stadium zijn samengegaan, of omdat het gebruikelijk is om die partijen onder één noemer te scharen. Als het niet mogelijk is om de aanhang van kleine partijen samen te voegen voor een onderzoek, nemen we de aanhang van die partijen niet mee in de analyse. Dat doen we om te voorkomen dat de hele aanhang van een kleine politieke partij door ons wordt gekarakteriseerd op basis van een erg klein aantal aanhangers; aanhangers die op basis van toeval erg atypisch geweest zouden kunnen zijn. Deze procedure resulteert in een sociaal-culturele karakterisering

van de achterbannen van de partijen die we in tabel 1 zien, met de procentuele omvang van hun aanhang door de jaren heen.

Tabel 1 Politieke partijen en de omvang van hun aanhang door de jaren heen

	1979	1985	1990	1995	2000	2005	2011
CDA	32,2%	27,6%	32,4%	19,0%	18,3%	17,6%	11,8%
Klein Christelijk	3,5%	3,8%	3,0%	4,7%	5,9%	5,6%	6,7%
SGP	1,9%	1,5%	1,2%	1,6%	1,8%		
Christen Unie	1,6%	2,3%	1,8%	3,1%	4,1%		
GPV		1,1%	0,8%	1,4%	1,4%		
RPF		1,2%	1,0%	1,7%	2,7%		
Groen Links	6,8%	5,3%	7,6%	6,8%	13,5%	8,0%	8,4%
PPR	2,4%	2,2%					
EVP		0,7%					
PSP	2,3%	2,4%					
CPN	2,1%	1,0%					
VVD	15,5%	22,3%	13,4%	26,0%	22,7%	15,8%	22,3%
D'66	13,9%	5,5%	19,9%	18,3%	9,8%	5,3%	13,9%
PvdA	27,9%	34,5%	23,0%	22,9%	23,3%	30,5%	12,6%
SP				2,3%	6,4%	11,8%	14,2%
Partij voor de Dieren							2,5%
PVV						2,2%	7,6%
LPF						1,4%	
Peter R. de Vries						1,8%	
Centrum Democraten			0,8%				
Totaal	791	2.167	1.820	1.521	704	1.034	669

Noot: Een grijs percentage is het totaal voor de partijen die samen onder die noemer vallen, of die later samen zijn gegaan onder die naam.

De aanhangers van de politieke partijen in tabel 1 en de rest van de Nederlandse bevolking kunnen we karakteriseren aan de hand van vragen over waarden en religiositeit die in alle zeven onderzoeken zijn gesteld. Die vragen zullen we nu de revue laten passeren en daarbij steeds aangeven wat we er mee denken te meten. Daarna pas gaan we in op hoe we de gegevens analyseren.

Als eerste is er in de zeven SOCON onderzoeken gevraagd of mensen zichzelf als lid van een kerk of geloofsgemeenschap beschouwden en van welke dan. De manier waarop daar door de tijd heen naar is gevraagd, varieert licht, doordat er in de eerste onderzoeken nog geen rekening werd gehouden met niet-christelijke religies en doordat de protestantse kerken gedeeltelijk samen op weg zijn gegaan in de PKN. Daardoor zijn er kleine ongerijmdheden in de meting van kerkgenootschap ontstaan die we voor lief moeten nemen. Lutheranen werden bijvoorbeeld in de eerste onderzoeken nog geboekstaafd

als ‘anders christelijk’ terwijl ze vanaf het onderzoek van 2005² bij de ‘protestanten’ zijn gerekend. Daarnaast zijn de niet-christenen een samenraapsel van de leden van niet-christelijke geloofsgemeenschappen en onkerkelijken. Voor de eerste onderzoeken kunnen we niet nagaan hoe groot het aandeel onkerkelijken onder de niet-christenen is, maar in de onderzoeken van 1995 en later blijkt dit steeds meer dan 95% te zijn. We gaan er daarom vanuit dat we in ons onderzoek ‘niet-christelijk’ gelijk kunnen stellen aan ‘onkerkelijk’, zonder dat we de werkelijkheid daarmee al te veel geweld aan doen. Het aantal leden van de verschillende kerken of geloofsgemeenschappen over de jaren heen, kunnen we volgen in tabel 2.

Tabel 2 Kerken en geloofsgemeenschappen en hun omvang door de jaren heen

	1979	1985	1990	1995	2000	2005	2011
Katholiek	31,2%	30,7%	24,8%	22,9%	24,4%	21,0%	15,4%
Protestant	28,0%	23,5%	20,1%	17,7%	16,1%	17,1%	15,5%
Anders christelijk	2,1%	2,4%	2,4%	3,2%	3,0%	3,7%	3,6%
Niet-christelijk	38,6%	43,4%	52,7%	56,3%	56,5%	58,2%	65,5%
Totaal	791	2.167	1.820	1.521	704	1.034	669

Religiositeit bestaat niet alleen uit het lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap. Er horen ook overtuigingen bij. Die overtuigingen meten we aan de hand van stellingen waarvan de ondervraagden konden aangeven in hoeverre ze het er mee eens of oneens waren. Links in tabel 3 zien we deze uitspraken weergegeven. Uit een factoranalyse blijkt dat we met deze stellingen feitelijk vier soorten overtuigingen meten; (1) overtuigingen die horen bij een christelijke wereld- en levensbeschouwing, (2) de overtuiging dat het leven geen betekenis heeft, (3) overtuigingen die horen bij een binnenwereldlijke betekenisverlening aan het leven en (4) de overtuiging dat verdriet, lijden en de dood geen betekenis hebben³ (zie factorladingen in tabel 3). Daarom combineren we de antwoorden op de stellingen voor iedere ondervraagde tot een maat voor ieder van deze vier soorten overtuigingen.⁴

Tabel 3 Factoranalyse wereld- en levensbeschouwing (N = 8.279)

	factorladingen			
<i>Christelijke wereld- en levensbeschouwing:</i>				
Pas als je geloof in God heeft de dood betekenis.	0,81	0,01	-0,04	-0,10
Leed en lijden krijgen voor mij pas betekenis als je geloof in God.	0,80	0,02	-0,04	0,01
Het leven heeft voor mij alleen maar betekenis omdat er een God bestaat.	0,75	0,01	-0,16	0,03
Er is een God, die God voor ons wil zijn.	0,70	-0,09	-0,08	0,13
Er bestaat een God die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt.	0,67	-0,09	-0,10	0,15
Je kunt tijdens een ziekte veel pijn verdragen als je geloof in God.	0,59	-0,02	0,01	0,05
<i>Ontkenning dat het leven betekenis heeft:</i>				
Volgens mij dient het leven nergens toe.	-0,06	0,79	-0,03	-0,00
Het leven heeft volgens mij weinig zin.	0,02	0,64	-0,04	-0,02
<i>Binnenwereldlijke betekenisverlening aan het leven:</i>				
Voor mij is de zin van het leven, dat je er het beste van probeert te maken.	0,05	-0,07	0,64	-0,04
Het leven heeft alleen zin als je die er zelf aan geeft.	-0,06	-0,04	0,57	-0,04
Ons leven wordt uiteindelijk bepaald door de wetten der natuur.	-0,19	0,07	0,54	-0,05
Het leven is slechts een evolutieproces.	-0,23	0,12	0,54	-0,02
<i>Ontkenning dat verdriet, lijden en de dood betekenis hebben:</i>				
Na de dood is alles definitief afgelopen.	-0,09	-0,00	0,04	-0,77
De dood is de doorgang naar een ander leven.	0,33	0,08	0,11	0,72
Het leven heeft zin omdat er na de dood nog iets komt.	0,45	0,08	0,11	0,56
Het leed dat mensen overkomt, heeft geen enkele bedoeling.	0,03	0,09	0,13	-0,51
Voor mij heeft de dood geen enkele betekenis.	0,02	0,13	0,08	-0,50
Het lijden is er, maar het heeft geen enkele zin.	0,13	0,09	0,19	-0,47

Noot: De door de vier factoren verklaarde variantie is 53,8%.

Een laatste aspect van religiositeit is de saillantie van de wereld- en levensbeschouwing voor het alledaagse leven. Die meten we aan de hand van drie uitspraken, waar de ondervraagden van konden aangeven in hoeverre ze het er mee eens of oneens waren. Die uitspraken zijn de volgende: "Mijn geloofsovertuiging heeft veel invloed in mijn leven van alledag." "Als ik belangrijke beslissingen moet nemen, speelt mijn geloofsovertuiging daarbij een grote rol." "Mijn geloofsovertuiging heeft veel invloed op mijn politieke opvattingen." Wanneer een ondervraagde geen lid was van een kerk of geloofsgemeenschap, dan werd het woord 'geloofsovertuiging' in deze uitspraken vervangen door het woord 'levensbeschouwing'. De antwoorden die de ondervraagden

gaven, worden gecombineerd tot een maat voor de saillantie van de wereld- en levensbeschouwing van de ondervraagden.⁵

Naast religiositeit meten we ook een aantal waarden, die mensen in verschillende mate kunnen onderschrijven. De waarden waarvan werd gevraagd of de ondervraagden die op dat moment belangrijk vonden in hun leven, zien we links in tabel 4. Uit de factoranalyse die we ook in tabel 4 gerapporteerd zien, blijkt dat er vier clusters van waarden onderscheiden kunnen worden; (1) economische burgerlijkheid, (2) familiale burgerlijkheid, (3) hedonisme en (4) maatschappijkritische waarden. De antwoorden van de ondervraagden worden daarom gecombineerd tot een maat voor het belang dat door de ondervraagden werd gehecht aan ieder van deze vier clusters van waarden.⁶

Tabel 4 Factoranalyse van waarden (N = 11.277)

	factorladingen			
<i>Economische burgerlijkheid:</i>				
Het financieel goed hebben.	0,63	0,03	-0,06	0,10
Vooruitkomen in je leven.	0,58	-0,05	-0,09	0,04
Maatschappelijke zekerheid.	0,54	0,10	0,04	-0,11
Je beroep uitoefenen.	0,44	-0,00	0,04	-0,06
<i>Familiale burgerlijkheid:</i>				
Kinderen hebben en opvoeden.	-0,06	0,77	-0,05	-0,05
Leven voor je gezin.	0,07	0,70	-0,08	-0,03
Getrouwd zijn.	0,04	0,62	0,08	0,07
<i>Hedonisme:</i>				
Plezier maken.	0,05	-0,00	-0,75	-0,02
Van het leven genieten.	-0,01	0,03	-0,72	-0,02
<i>Maatschappijkritische waarden:</i>				
Grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen.	-0,04	-0,01	-0,03	-0,78
Meewerken aan het verminderen van bestaande inkomensverschillen.	-0,03	0,07	0,05	-0,70
Het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen.	0,02	-0,06	-0,04	-0,58
Je inzetten voor een samenleving, waarin iedereen kan meebeslissen.	0,08	0,00	-0,03	-0,57

Noot: De door de vier factoren verklaarde variantie is 44,4%.

Als laatste meten we in hoeverre de ondervraagden conservatief waren of niet. Daarbij maken we onderscheid tussen aspecten van economisch conservatisme en cultureel conservatisme. Economisch conservatisme meten we aan de hand van (1) weerstand tegen inkomens- en statusnivellering en (2) weerstand tegen een hardere vakbondspolitiek. Om weerstand bij de ondervraagden tegen inkomens- en statusnivellering te meten werden twee vragen gesteld: "Wenst u dat de verschillen tussen hoge en lage inkomens groter worden, of

kleiner, of wenst u dat ze hetzelfde blijven?” “Bent u er voor of er tegen, dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om de verschillen in inkomens te verkleinen?” Daarnaast werden ook twee stellingen voorgelegd, waarvan de ondervraagden konden aangeven in hoeverre ze het er mee eens of oneens waren: “Arbeiders moeten steeds strijden voor een gelijkwaardige positie in de maatschappij.” “De standsverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu.” De antwoorden bij deze vragen en stellingen combineren we tot een maat voor weerstand tegen inkomens- en statusnivellering.⁷ Om weerstand tegen een hardere vakbondspolitiek te meten zijn twee stellingen aan de ondervraagden voorgelegd, met de vraag in hoeverre ze het hier mee eens of oneens waren: “De vakbonden moeten een veel hardere politiek voeren willen zij de belangen van de werknemers werkelijk kunnen behartigen.” “De vakbonden moeten hun leden adviseren op bepaalde partijen te stemmen die de belangen van de werknemers het best behartigen.” De antwoorden bij deze twee stellingen combineren we tot een maat voor weerstand tegen een hardere vakbondspolitiek.⁸

Tabel 5 Factoranalyse van een traditioneel beeld van de vrouw (N =11.426)

	factorladingen
Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.	0,69
Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.	0,67
Jongens kun je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes.	0,56
Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.	0,48

Noot: De door de factor verklaarde variantie is 37,0%.

Cultureel conservatisme meten we aan de hand van (1) een traditioneel beeld van de vrouw, (2) het voorstander zijn van inperking van burgerlijke vrijheden en (3) weerstand tegen ingrepen in kwesties van leven en dood. Links in tabel 5 zien we de uitspraken, waarmee een traditioneel beeld van de vrouw wordt gemeten. De ondervraagden konden bij ieder van deze uitspraken aangeven in hoeverre ze het er mee eens of oneens waren. Uit de factoranalyse in tabel 5 blijkt dat de uitspraken samen inderdaad dit ene concept meten. Daarom combineren we de antwoorden bij deze uitspraken tot een maat voor een traditioneel beeld van de vrouw.⁹ Het voorstander zijn van inperking van burgerlijke vrijheden meten we aan de hand van de vragen of iedereen vrij moet zijn om “in het openbaar te zeggen wat men wil,” “in het openbaar te schrijven wat men wil,” “voor of tegen iets te demonstreren,” “openlijke kritiek te leveren op

het koningshuis” en “gebouwen te bezetten (bijvoorbeeld scholen, bedrijven of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten.” Hoe meer een ondervraagde aangaf dat dergelijke vrijheden ingeperkt moeten worden, hoe hoger zijn of haar score op de maat voor dit concept is.¹⁰ Weerstand tegen ingrepen in kwesties van leven en dood, tenslotte, wordt gemeten aan de hand van vijf vragen: “Een echtpaar wil bewust geen kinderen terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt u een dergelijk standpunt billijken of vindt u dat onaanvaardbaar?” “Zijn er volgens u omstandigheden waaronder abortus (d.i. het opzettelijk onderbreken van een zwangerschap) moet worden toegestaan?” “Moet het volgens u mogelijk zijn, dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dat wenst?” “Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een spuitje. Moet hij dat volgens u doen of moet hij dat volgens u niet doen?” “Vindt u dat mensen het recht moeten hebben om zichzelf te doden als ze dat willen, of vindt u dat dit verhinderd moet worden?” Naarmate ondervraagden bij het beantwoorden van deze vragen een sterkere weerstand tegen ingrepen in kwesties van leven en dood toonden, krijgen ze een hogere score op de maat voor dit concept.¹¹

Nu duidelijk is met welke gegevens ons onderzoek wordt uitgevoerd, kan worden uitgelegd hoe ons onderzoek verder is ingericht. Daarna kunnen dan de resultaten besproken worden.

De analyse-methode

We analyseren de gegevens met behulp van joint correspondentieanalyse (Greenacre 1988; 2006; 2007).¹² Die richten we zo in, dat er sociaal-culturele veranderingen in de achterbannen van de politieke partijen kunnen worden opgespoord, binnen de context van een veranderende maatschappij (zie Konig 2010). Daarbij wordt er bovendien voor gewaakt dat alle SOCON onderzoeken even zwaar meetellen.¹³ Dat laatste is nodig, omdat de steekproeven van de zeven onderzoeken niet even groot zijn. De veranderingen die in de maatschappij en de achterbannen van de politieke partijen worden beschreven in deze studie, zijn door deze maatregel niet afhankelijk van de veranderingen in het aantal mensen dat iedere vijf jaar in het SOCON onderzoek werd ondervraagd.

Correspondentieanalyse resulteert altijd in een puntenwolk, waarin de samenhangen tussen de variabelen in de analyse kunnen worden afgelezen. Zo'n puntenwolk kan eendimensioneel, tweedimensioneel, driedimensioneel, of zelfs meerdimensioneel zijn. De puntenwolk die het resultaat is van

de correspondentieanalyse in deze studie, is driedimensioneel. In die puntenwolk wordt 93 procent van de samenhang tussen de variabelen weergegeven. Die puntenwolk kan niet op tweedimensioneel papier worden weergegeven. Daarom geven we de puntenwolk platgedrukt weer in twee dimensies (zie figuur 1).¹⁴ De puntenwolk blijkt namelijk langgerekt te zijn en min of meer in de lengte langs de eerste dimensie te liggen. Daarmee wordt duidelijk dat de eerste dimensie veruit de belangrijkste dimensie is – op deze dimensie kunnen de variabelen veruit het meeste variëren – en hoeven we de puntenwolk niet driedimensioneel weer te geven. In deze studie interpreteren we daarom de puntenwolk op basis van figuur 1.

De punten in de puntenwolk representeren allemaal een categorie van een van de variabelen in de correspondentieanalyse. In figuur 1 zien we bijvoorbeeld een punt voor protestanten (geheel bovenaan), voor andere christenen (iets daaronder), voor katholieken (links, boven het midden), en voor niet-christenen (geheel onderaan in de figuur). Daarnaast zien we ook punten voor variabelen zoals bijvoorbeeld een christelijke wereld- en levensbeschouwing. Daarvan zien we er telkens twee; bij een christelijke wereld- en levensbeschouwing zien we er één vrij ver naar boven in de figuur en één vrij ver naar beneden. Wanneer we voor een variabele twee punten in de puntenwolk zien staan, representeren die twee punten de beide uiteinden van de schaal van die variabele.¹⁵ Die twee punten liggen altijd precies tegenover elkaar aan weerszijden van de oorsprong van de puntenwolk (die oorsprong ligt bij de kruising van de gestippelde lijnen in de figuur). De gemiddelde score op de variabele (niet weergegeven) ligt altijd in de oorsprong. Met een groot label markeren we het punt voor het hoogste uiteinde van de schaal en met een klein label het punt voor het laagste uiteinde. Bovenaan in de figuur zien we dus de mensen met een sterk christelijke wereld- en levensbeschouwing en onderaan de mensen met een wereld- en levensbeschouwing die helemaal niet christelijk is.

In figuur 1 nemen we de achterbannen van de politieke partijen voor de overzichtelijkheid nog niet op – als eerste willen we namelijk de sociaal-culturele verandering in de Nederlandse maatschappij als geheel bestuderen.¹⁶ Pas nadat we de puntenwolk zonder de punten voor de achterbannen van de politieke partijen hebben geïnterpreteerd, kijken we naar de posities van de achterbannen in die puntenwolk. Dat doen we in figuur 2.¹⁷ In figuur 2 laten we die posities in de puntenwolk alleen op de eerste dimensie zien. De tweede en derde dimensie beelden we niet af, omdat het bij de interpretatie toch hoofdzakelijk om de lengte van de puntenwolk gaat, die bijna volledig samenvalt met de eerste dimensie. Op basis van figuur 2 kunnen we dan, binnen het

kader van de veranderende samenleving, zien op welke manier de achterban-
nen van de politieke partijen tussen 1979 en 2012 zijn veranderd.

De resultaten

Om zicht te krijgen op de resultaten, moeten we de figuren interpreteren. Bij die interpretatie is het belangrijk dat we rekening houden met de positie van punten ten opzichte van de oorsprong. Wanneer twee punten die ieder een categorie van een bepaalde variabele representeren, vanuit de oorsprong gezien in grofweg dezelfde richting liggen, dan kwamen deze sociaal-culturele ideeën die door die punten worden gerepresenteerd relatief vaak samen voor bij de ondervraagden. Liggen twee punten vanuit de oorsprong gezien grofweg in tegenovergestelde richting, dan betekent dat juist dat ze relatief weinig samen voorkwamen. Bovendien geldt in beide gevallen dat naarmate een of beide punten verder van de oorsprong verwijderd liggen, de mate waarin ze samen of juist niet samen voorkwamen, sterker is. Bij het interpreteren van de puntenwolk, moeten we dus hoofdzakelijk letten op de punten die relatief ver van de oorsprong verwijderd liggen.

Een voorbeeld aan de hand van figuur 1 kan een en ander verduidelijken. Bovenin de puntenwolk vinden we de protestanten. Ook vrijwel bovenin de puntenwolk, vinden we de mensen met een christelijke wereld- en levensbeschouwing (groot label). Beide punten liggen vanuit de oorsprong gezien grofweg in dezelfde richting. Dat betekent, zoals hierboven is uitgelegd, dat een sterke christelijke wereld- en levensbeschouwing iets is wat we bij protestanten relatief vaak tegenkomen. Vrij ver onderin de puntenwolk, aan de andere kant van de oorsprong, vinden we de mensen die ontkennen dat verdriet, lijden en de dood zin hebben (groot label). Dat betekent, dat een dergelijke ontkenning juist niet gebruikelijk is onder protestanten, maar veeleer hoort bij de niet-christenen, die we ook onderin de figuur vinden.

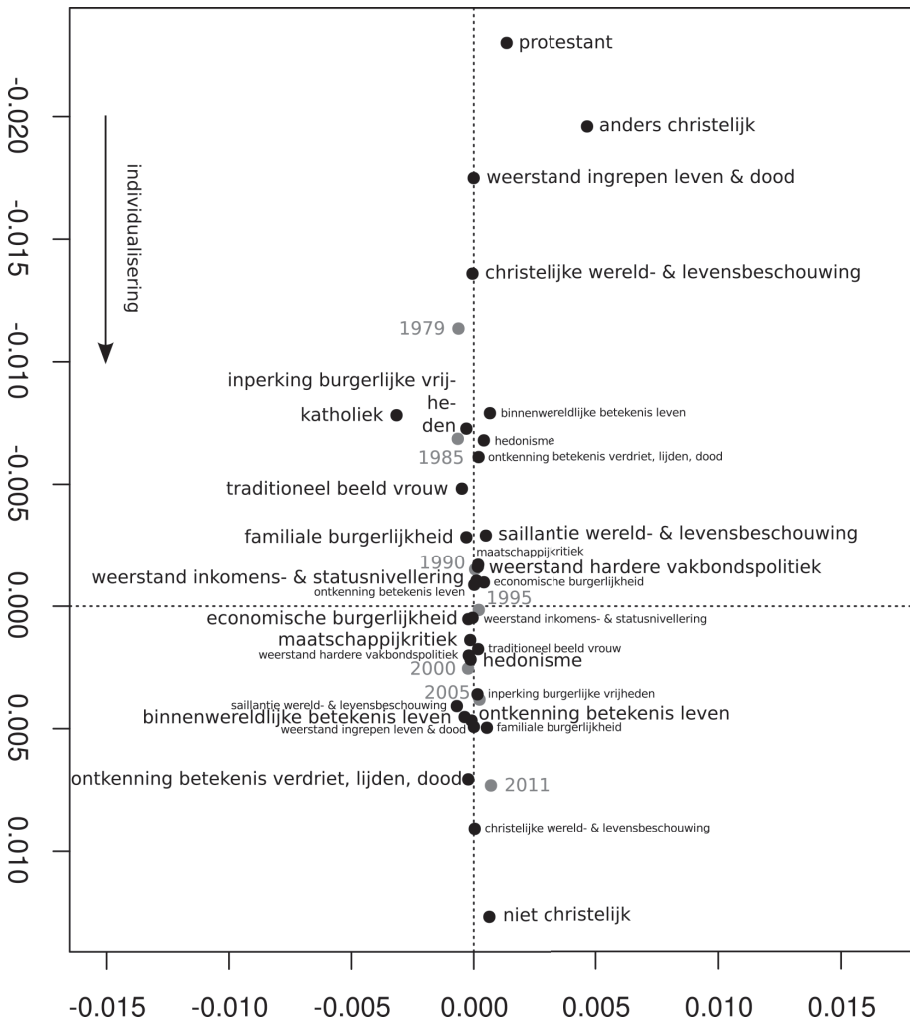
De resultaten van deze studie bespreken we nu in twee delen. Als eerste bespreken we de trends in de samenleving als geheel. Daarbij interpreteren we de puntenwolk inhoudelijk aan de hand van figuur 1. Daarna komen de veranderingen in de achterban-
nen van de politieke partijen aan bod, aan de hand van figuur 2.

Veranderingen in de samenleving

Het eerste wat opvalt aan de puntenwolk in figuur 1, is dat de punten van de jaren waarin de SOCON onderzoeken zijn gehouden, tussen de twee uiteinden

van de puntenwolk naar jaartal geordend liggen van boven naar beneden. Dat is geen artefact van de analyse, maar een echt resultaat. We kunnen de puntenwolk daarom interpreteren als een verticale tijdsbalk. Verder kunnen we, zoals hieronder zal worden uitgelegd, de-institutionalisering, de-traditionalisering en fragmentering van boven naar beneden herkennen in de puntenwolk. Daarmee kunnen we in de puntenwolk het door de tijd voortschrijdende proces van individualisering zien.

Figuur 1 Individualisering in Nederlandse samenleving, dimensie 1 (verticaal) en dimensie 2 (horizontaal)

De-institutionalisering behelst het verzwakken van de binding die mensen hebben met traditionele instituties, zoals de kerk, en dat is precies wat we zien gebeuren tussen de beide uiteinden van de puntenwolk in figuur 1. Boven de oorsprong vinden we de protestanten, katholieken en leden van andere christelijke kerken en geloofsgemeenschappen. Onder de oorsprong vinden we juist de niet-christenen, van wie we eerder hebben betoogd dat ze in overgrote meerderheid onkerkelijk zijn. De punten voor 1979, 1985 en 1990 zien we boven de oorsprong liggen, maar wel steeds minder ver verwijderd van die oorsprong. De punten voor de daaropvolgende jaren zien we onder de oorsprong liggen en steeds verder van die oorsprong verwijderd. In 1979 komen we dus relatief veel protestanten, katholieken en andere christenen tegen in Nederland. In 1985 – waarvan het punt weliswaar aan dezelfde kant van de oorsprong ligt als de punten voor de protestanten, katholieken en andere christenen, maar wel dichterbij die oorsprong – komen we minder kerkleden tegen dan in 1979. In 1990 komen we vervolgens weer minder kerkleden tegen, omdat het punt van 1990 nog weer dichterbij de oorsprong ligt. Het punt voor 1995 ligt daarna zelfs aan de andere kant van de oorsprong dan de punten voor de kerkleden en aan dezelfde kant als het punt voor de niet-christenen. Dat betekent dat het in 1995 weer minder waarschijnlijk was om kerkleden tegen het lijf te lopen. Het punt voor 2000 zien we ook onder de oorsprong liggen, maar weer iets verder daarvan verwijderd dan 1995. In 2000 waren er dus weer minder kerkleden in Nederland dan in de jaren daarvoor. Daarna liggen de punten voor 2005 en 2011 ook weer steeds verder van de oorsprong af, waardoor het ook toen nog steeds ongebruikelijker werd om kerkleden tegen te komen en gebruikelijker om onkerkelijken tegen te komen. In de periode van 1979 tot 2011 is er dus een gestage ontkerkelijking te zien. We kunnen dat in figuur 1 herkennen, maar we konden dat ook al zien in tabel 2.

In de puntenwolk kunnen we ook de-traditionalisering herkennen. Tussen de twee uiteinden van de puntenwolk kunnen we namelijk een erosie van de christelijke wereld- en levensbeschouwing waarnemen. Bovenin vinden we de ondervraagden met een sterk christelijke wereld- en levensbeschouwing (groot label) en onderin de ondervraagden met een wereld- en levensbeschouwing die helemaal niet christelijk is (klein label). Net als bij de ontkerkelijking, zoals die hierboven is beschreven, betekent dat, dat met het voortschrijden van de tijd, de gemiddelde wereld- en levensbeschouwing in Nederland minder sterk christelijk is geworden. Daarnaast zien we juist een opkomst van een binnenwereldlijke betekenisverlening aan het leven (klein label boven en groot label onder de oorsprong), waarbij de ondervraagden in toenemende mate het bestaan van een transcendente werkelijkheid zijn gaan ontkennen

en zich steeds meer op het standpunt zijn gaan stellen dat het leven geen voorgedefinieerde betekenis heeft, maar dat men er zelf betekenis aan moet verlenen. De steeds verdergaande secularisering van de Nederlanders is in onze figuur dus niet over het hoofd te zien. Ook zien we dat een traditioneel beeld van de vrouw en familiaal burgerlijke waarden zoals getrouwd zijn, kinderen hebben en leven voor je gezin, op hun retour zijn (grote labels boven en kleine labels onder de oorsprong). Dat geldt ook voor de traditionele weerstand tegen ingrepen in leven en dood, zoals bij abortus en euthanasie (groot label boven en klein label onder de oorsprong). Ook de steun voor inperking van burgerlijke vrijheden zoals de vrijheid van meningsuiting kalft steeds verder af (groot label boven en klein label onder de oorsprong). Bovendien nemen hedonisme en het ontkennen van de betekenis van het leven, verdriet, lijden en de dood juist toe (kleine labels boven en grote labels onder de oorsprong). Met de tijd wendden de Nederlanders zich dus steeds meer af van de traditionele ideeën van hun ouders en grootouders.

Ten slotte vinden we, hoewel minder sterk, een aanwijzing voor fragmentering. Boven de oorsprong vinden we de mensen die hun wereld- en levensbeschouwing saillant vinden voor hun dagelijks leven (groot label) en onder de oorsprong vinden we de mensen die hun wereld- en levensbeschouwing niet saillant vinden (klein label). Dat betekent dat mensen met het voortschrijden van de tijd hun wereld- en levensbeschouwing steeds minder saillant vinden. Daarin kunnen we fragmentering herkennen. De verschillende bereiken van het leven komen steeds meer los van elkaar te staan.

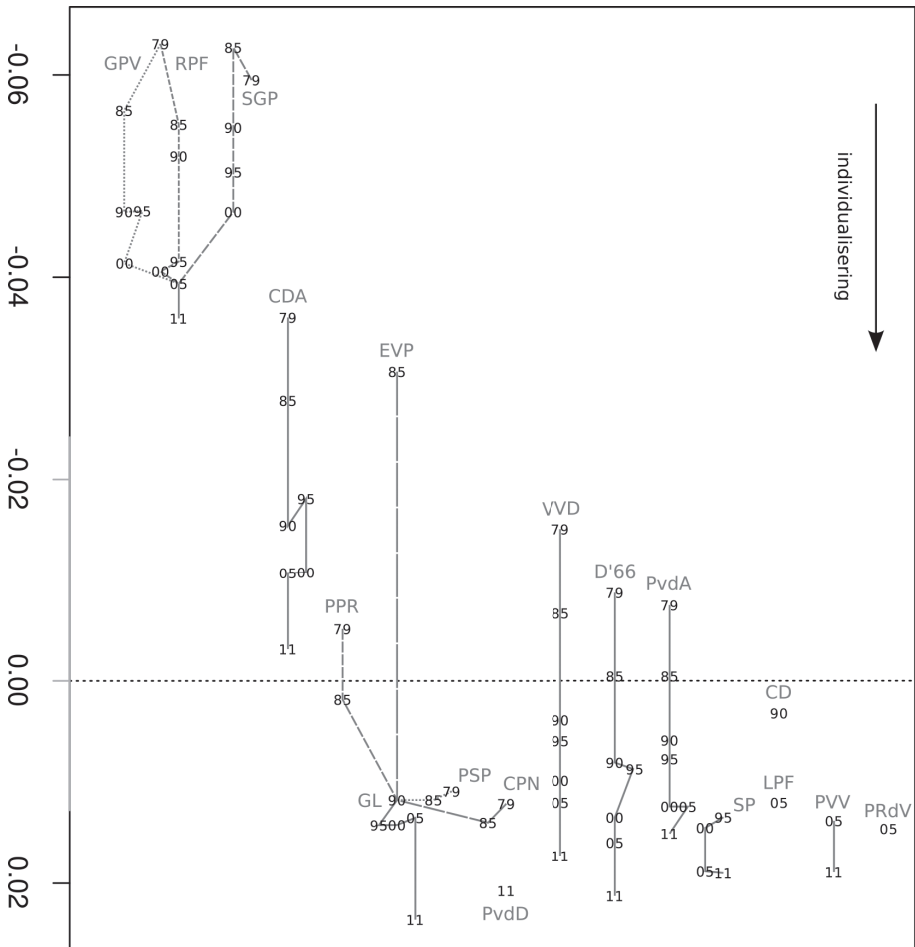
De-institutionalisering, de-traditionalisering en fragmentering zijn drie deelprocessen van individualisering (Felling 2004) en ontkerkelijking en een afnemende gelovigheid maken daar integraal onderdeel van uit. Al met al kunnen we tussen 1979 en 2012 dus een duidelijk proces van individualisering herkennen in de Nederlandse samenleving en dus ook van ontkerkelijking en secularisering in het algemeen. De vraag is nu of we datzelfde proces kunnen herkennen bij de achterbannen van de verschillende politieke partijen.

Veranderingen in de achterbannen van de politieke partijen

Om de vraag te kunnen beantwoorden of er een vergelijkbaar individualiseringsproces kan worden herkend bij de achterbannen van de verschillende politieke partijen, kijken we naar figuur 2. Omdat we eerder in figuur 1 alleen de verticale dimensie hebben geïnterpreteerd, geven we in figuur 2 alleen de verschillen tussen de achterbannen van de politieke partijen op die zelfde verticale dimensie weer. De horizontale ruimte in figuur 2 gebruiken we alleen om de aanhang van de verschillende politieke partijen over de jaren

heen overzichtelijk te ordenen. De horizontale verschillen in figuur 2 zijn dus betekenisloos.

Figuur 2 Individualisering van de achterban van de Nederlandse politieke partijen, dimensie 1 (verticaal), gesorteerd op politieke partij

In figuur 2 hebben we in principe dezelfde puntenwolk getekend als in figuur 1, hoewel slechts in een dimensie. De punten die we in figuur 1 hadden opgenomen, zijn afwezig in figuur 2. In plaats daarvan zijn nu de achterbanen van de politieke partijen afgebeeld met behulp van jaartallen. Figuur 2 kan ook hetzelfde geïnterpreteerd worden als figuur 1: langs de verticale as

verloopt wederom het individualiseringsproces. Hoe verder we naar boven kijken in de figuur, hoe minder sterk de achterbannen van de politieke partijen daar zijn geïndividualiseerd. Hoe verder we naar onderen kijken, hoe sterker de achterbannen van de politieke partijen daar zijn geïndividualiseerd.

In figuur 2 vinden we voor iedere politieke partij even veel 'punten' (jaartallen) als er tijdstippen zijn, waarop de betreffende partij met tien of meer aanhangers vertegenwoordigd was in het SOCON onderzoek. Voor de meeste partijen betekent dat, dat we een punt zien voor hun achterban in het onderzoek van 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011. De namen van de politieke partijen hebben we voor de duidelijkheid maar een keer weergegeven en de posities per jaar zijn via een lijn met elkaar verbonden.

We kijken als eerste naar de punten bovenin figuur 2; de achterbannen van de kleine christelijke partijen.¹⁸ Als we kijken naar de verticale volgorde, dan zien we dat de aanhang van zowel de GPV als de RPF over de tijd geleidelijk, maar niet in een constant tempo, naar beneden is verschoven. Voor de achterban van de SGP geldt hetzelfde, behalve tussen 1979 en 1985; voor die periode nemen we een kleine verschuiving naar boven waar bij die partij. De hele periode overziend, betekent dat, dat de aanhang van de kleine christelijke partijen tussen 1979 en 2012 gemiddeld sterker geïndividualiseerd is geraakt; immers hoe verder naar onder in de figuur, hoe sterker geïndividualiseerd.

Onderin de figuur staan de waarnemingen voor de seculiere partijen VVD, D'66, PvdA, SP, en PVV. Ook bij de achterbannen van deze partijen zien we een verschuiving naar onder. Ook de achterbannen van deze seculiere partijen zijn in de loop van de tijd dus verder geïndividualiseerd. Bovendien zien we dat de achterbannen van de seculiere partijen over de gehele periode veel sterker geïndividualiseerd waren dan de achterbannen van de kleine christelijke partijen. De kleine christelijke partijen zien we immers helemaal bovenaan in de figuur staan en de seculiere partijen onderaan.

Het CDA overbrugt in zijn eentje de kloof tussen de kleine christelijke partijen bovenin de figuur en de seculiere partijen onderin de figuur. We zien dat de aanhang van het CDA qua individualisering gedurende de hele periode ergens midden tussen die twee blokken zweeft; een echte partij van het midden dus. Inmiddels is de individualisering van de aanhangers van de kleine christelijke partijen zover voortgeschreden, dat zij nu het niveau van individualisering hebben bereikt dat de achterban van het CDA in 1979 liet zien. De achterban van het CDA zelf is inmiddels al verder geïndividualiseerd, dan de aanhangers van VVD, D'66, PvdA en PPR in 1979. We zien de achterban van het CDA nog maar net boven de oorsprong (de horizontale stippellijn) liggen

en dat betekent dat die aanhang nog maar net iets minder dan gemiddeld geïndividualiseerd is.

De aanhang van PPR en EVP — beide (van oorsprong) christelijke partijen — ging tussen 1985 en 1990 op in de aanhang van Groen Links, samen met de aanhang van PSP en CPN — beide seculiere partijen. Het is interessant om te zien dat in de jaren daarna bij de aanhang van Groen Links nauwelijks verdere individualisering valt waar te nemen. Pas nadat de achterbannen van VVD, D'66 en PvdA in 2005 langszij kwamen qua individualisering, ging de individualisering van de achterban van Groen Links weer verder. Misschien dat de (van oorsprong) christelijke achterban van de PPR en EVP dit proces een tijd lang heeft geremd, of het gemiddelde niveau van individualisering binnen de achterban van de partij naar beneden heeft bijgesteld.

Grosso modo valt dus op, dat de achterban van geen enkele partij heeft kunnen ontkomen aan de algemene maatschappelijke trend van individualisering; ook de achterban van de confessionele partijen niet. Het is dus niet zo, dat de grote maatschappelijke trend van individualisering is terug te voeren op de achterban van een deel van de partijen, terwijl de achterban van een ander deel van de partijen in dezelfde periode een andere ontwikkeling heeft doorgemaakt. Het is ook niet zo dat de grote maatschappelijke trend alleen maar een gemiddelde is, dat verschillen tussen de achterbannen van de verschillende partijen verbloemt. De achterbannen van alle partijen zijn geïndividualiseerd. Daarmee wordt duidelijk dat de kloof tussen de achterbannen van de confessionele partijen en de seculiere partijen in de afgelopen decennia niet groter en ook niet kleiner is geworden. De kloof is alleen wat opgeschoven.

Conclusie en discussie

Met deze studie wilden we achterhalen hoe de Nederlandse samenleving sociaal-cultureel is veranderd tussen 1979 en 2012 en of de achterbannen van de politieke partijen op vergelijkbare wijze mee zijn veranderd in die periode. Op basis van de resultaten kunnen we nu concluderen dat de Nederlandse samenleving sinds 1979 steeds verder is geïndividualiseerd. De trend die Felling (2004) heeft geschetst tot 2000, heeft zich daarna dus voortgezet. Dat betekent onder andere dat religie in Nederland steeds minder belangrijk is geworden; de secularisering heeft zich in ieder geval tot 2012 doorgezet. Tevens kunnen we concluderen, dat we deze trend ook waar kunnen nemen bij de achterbannen van alle politieke partijen; zowel confessionele partijen

als seculiere partijen. Het CDA is in de hele periode een echte middenpartij geweest wat betreft individualisering. De achterban van deze partij was altijd beduidend sterker geïndividualiseerd dan de achterban van de kleine christelijke partijen SGP, GPV, RPF en later Christen Unie. Maar de achterban van het CDA was ook steeds duidelijk minder sterk geïndividualiseerd dan de achterban van de seculiere partijen.

Secularisering is onderdeel van individualisering. Daarmee kunnen we concluderen dat de achterbannen van de kleine christelijke partijen nog altijd het minst gesecculariseerd zijn. De achterban van het CDA is duidelijk minder religieus dan de achterban van de kleine christelijke partijen, maar de achterban van de seculiere partijen is nog veel minder religieus. Wat echter ook duidelijk is, is dat voor de kiezers van het CDA, het CDA veel van zijn christelijk appel heeft verloren. De kiezers van het CDA zijn inmiddels minder christelijk dan de aanhang van de seculiere partijen in 1979 was.

Al met al hebben de achterbannen van de confessionele partijen de algemene maatschappelijke trend gevolgd. Het is niet zo dat hun achterbannen veel sterker of veel minder sterk zijn gesecculariseerd dan de maatschappij in haar geheel en het is ook niet zo dat zich een soort reveil heeft voorgedaan, waardoor de achterbannen van confessionele partijen juist weer religieuzer zijn geworden. Er is geen ontsnappen aan de maatschappij mogelijk gebleken sinds 1979.

De vraag is nu gerechtvaardigd, hoe confessionele partijen om zouden kunnen gaan met het gegeven van een minder religieus wordende achterban. Voor het CDA wordt het de komende tijd kritisch. Nog is de aanhang van het CDA net iets religieuzer en kerkelijker dan de gemiddelde stemmer, maar als de trend zich voortzet, is dat binnenkort voorbij en is de achterban van het CDA minder religieus en kerkelijk dan het gemiddelde electoraat. Hoe het CDA dan nog een christelijke geïnspireerde politiek kan voeren zonder de eigen achterban van zich te vervreemden, is de grote vraag. Gezien de uitslag van de laatste verkiezingen zal het CDA zijn christelijkheid dus opnieuw moeten uitvinden en zo weer meer christelijke stemmers aan zich binden – een gedachte waar ook Te Grotenhuis et al. (2012) mee spelen – of veranderen in een seculiere partij met christelijke wortels en zo meer niet-christenen aanspreken. Als het CDA zich echter niet herpakt, is de kans het grootst dat de huidige trend zich in zijn achterban voortzet en dat kan voor het CDA eigenlijk alleen maar verlies betekenen. Voor de kleine christelijke partijen, is het echter nog niet zo ver. Zij kunnen nog steeds een sterk christelijke politiek blijven bedrijven in naam van hun christelijke achterban. Hun achterban is qua religiositeit nu op het niveau aanbeland dat de achterban van het CDA in

1979 liet zien. Als de trend die we de afgelopen dertig jaar hebben kunnen zien bij de aanhang van het CDA zich echter in gelijke mate voor zou doen bij de achterbannen van de kleine christelijke partijen, dan zullen ook de kleine christelijke partijen over dertig jaar waarschijnlijk in de problemen komen met hun christelijke identiteit.

Maar dat is koffiedik kijken; trends kun je alleen achteraf vaststellen en misschien blijft er altijd wel een stabiel segment van christenen in onze samenleving over, die in hun naam christelijke politiek gevoerd willen zien worden. Bovendien stemt een steeds groter deel van de kiezers al jaren op seculiere partijen (zie tabel 1) en is een steeds groter deel van het electoraat al jaren onkerkelijk (zie tabel 2). Mocht de trend van secularisering zich dus inderdaad doorzetten, dan is het maar de vraag wie zich over dertig jaar nog zal opwinden over seculariserende achterbannen van de kleine christelijke politieke partijen. De meest waarschijnlijke reactie is dan: "Ontkerkelijking, nou en?"

Noten

- 1 Of aan dit minimum van 10 aanhangers van een politieke partij in een onderzoek wordt voldaan, wordt pas bepaald na listwise deletion van alle ontbrekende gegevens, zodat onze analyses daadwerkelijk uitgevoerd kunnen worden op de achterbannen van politieke partijen die in het betreffende onderzoek minimaal een omvang van 10 ondervraagden hadden.
- 2 Om de leesbaarheid van de tekst te vergroten, wordt er vanaf dit punt aan de verschillende onderzoeken gerefereerd met het jaar waarin het onderzoek begon. In plaats van "het onderzoek dat werd uitgevoerd in de winter van 2005/06," schrijven we bijvoorbeeld "het onderzoek uit 2005."
- 3 In tabel 3 zien we dat de tweede en derde uitspraak van de overtuiging dat verdriet, lijden en de dood geen betekenis hebben, juist het tegenovergestelde van deze overtuiging meten. Dat zien we aan het positieve teken van hun factorladingen in de laatste kolom. Deze positieve factorladingen staan in contrast met negatieve factorladingen die de andere uitspraken bij deze overtuiging hebben in die laatste kolom. De antwoorden bij deze uitspraken nemen we daarom gespiegeld mee bij het berekenen van de schaalwaarden voor de overtuiging dat verdriet, lijden en de dood geen betekenis hebben.
- 4 Bij het combineren van de antwoorden tot maten voor de gemeten concepten, zorgen we er in dit onderzoek altijd voor, dat een hoge score op de maat overeenkomt met een sterke aanwezigheid van het betreffende concept. Bovendien berekenen we alleen een

score voor ondervraagden die minimaal de helft van de vragen bij een concept geldig hebben beantwoord. Bij Likertschalen combineren we de antwoorden altijd door het gemiddelde van die antwoorden te bepalen.

De betrouwbaarheid van de vier schalen omtrent wereld- en levensbeschouwing is acceptabel tot zeer goed. Cronbach's α is 0,67 voor de schaal voor ontkenning van de betekenis van het leven, 0,73 voor de schaal voor binnenwereldlijke wereld- en levensbeschouwing, 0,84 voor de schaal voor ontkenning van de betekenis van verdriet, lijden en de dood en 0,90 voor de schaal voor christelijke wereld- en levensbeschouwing.

- 5 De betrouwbaarheid van de schaal voor de saillantie van de wereld- en levensbeschouwing voor het alledaagse leven is goed; Cronbach's α is 0,84.
- 6 De betrouwbaarheid van de vier schalen omtrent waardenorientaties is acceptabel tot redelijk. Cronbach's α is 0,64 voor de schaal voor economische burgerlijkheid, 0,71 voor de schaal voor hedonisme, 0,73 voor de schaal voor familiale burgerlijkheid en 0,75 voor de schaal voor maatschappijkritische waarden.
- 7 De betrouwbaarheid van de schaal voor weerstand tegen inkomens- en statusnivellering is redelijk; Cronbach's α is 0,75.
- 8 De betrouwbaarheid van de schaal voor weerstand tegen een hardere vakbondspolitiek is acceptabel; Cronbach's α is 0,59.
- 9 De betrouwbaarheid van de schaal voor een traditioneel beeld van de vrouw is acceptabel; Cronbach's α is 0,67.
- 10 De schaal voor inperking van burgerlijke vrijheden blijkt op basis van de antwoorden van 11.670 ondervraagden een intern consistente ($H = 0,50$) en betrouwbare ($\rho = 0,73$) Mokkenschaal (Mokken 1970) te zijn.
- 11 De schaal voor weerstand tegen ingrepen in kwesties van leven en dood blijkt op basis van de antwoorden van 9.929 ondervraagden een intern consistente ($H = 0,53$) en betrouwbare ($\rho = 0,68$) Mokkenschaal (Mokken 1970) te zijn.
- 12 De analyses worden uitgevoerd met behulp van het R pakket (R Development Core Team 2011) CA van Nenadić and Greenacre (2006). Dit pakket moet worden aangepast om met fuzzy coding te kunnen werken. Het aangepaste pakket kan worden opgevraagd bij de auteur.
- 13 De data worden gewogen, door de ondervraagden naar rato van de omvang van de steekproef van het onderzoek waar ze aan hebben meegewerkt, sterker of minder sterk mee te laten wegen in de indicatormatrix die als input wordt gebruikt voor de correspondentie-analyse.
- 14 Op de derde dimensie liggen de punten van de puntenwolk duidelijk het minst ver uit elkaar (ongeveer drie keer minder ver dan op de tweede dimensie en vijftien keer minder ver dan op de eerste dimensie). Daarom is de derde dimensie duidelijk het minst belangrijk en wordt de puntenwolk in de derde dimensie platgedrukt. De derde dimensie heeft nauwelijks iets toe te voegen aan ons begrip van de veranderingen in

- onze maatschappij in de afgelopen decennia. Een plot van de puntenwolk in de tweede en derde dimensie kan worden opgevraagd bij de auteur.
- 15 Correspondentieanalyse is een analysetechniek voor nominale data. Om toch recht te kunnen doen aan het intervalmeetniveau van het grootste deel van de meetinstrumenten in deze studie, werken we daarom met fuzzy coding (Murtagh 2005, 77–92), ook wel verdubbeling genoemd (vgl. Greenacre 2007, 177–184). Daarvoor vervangen we iedere intervalvariabele door twee andere variabelen; een voor ieder uiteinde van de schaal. Beide geven die aan hoe ver de oorspronkelijke score van een ondervraagde proportioneel gezien verwijderd ligt van het betreffende uiteinde van de oorspronkelijke schaal.
 - 16 De achterbannen van de politieke partijen door de tijd heen, nemen we in de analyse op als passieve categorieën (vgl. Greenacre 2007, 89–96). Dat betekent dat ze als zodanig de oplossing van de joint correspondentieanalyse niet mede bepalen en dus ook niet bijdragen aan de vorm van de puntenwolk. Echter, de mensen die de achterbannen samenstellen bepalen via hun scores op de andere variabelen natuurlijk wel mede hoe de puntenwolk er uiteindelijk uit komt te zien. De punten voor de achterbannen van de verschillende partijen in de verschillende jaren kunnen we dus wel afbeelden in dezelfde puntenwolk, zonder dat daardoor de interpretatie van de puntenwolk verandert. Daardoor kunnen we de sociaal-culturele veranderingen in de achterbannen van de politieke partijen afzetten tegen de veranderingen in de samenleving als geheel.
 - 17 De schaal van figuur 2 is anders dan die van figuur 1. Het grijze stuk in de verticale as van figuur 2 geeft het bereik van de punten in de puntenwolk in figuur 1 aan. Verder geeft de verticale as in beide figuren de eerste dimensie weer, die ook in beide figuren hetzelfde geïnterpreteerd kan worden. In figuur 1 geven we daarnaast op de horizontale as de tweede dimensie weer, maar in figuur 2 geven we de tweede dimensie niet weer. In figuur 2 gebruiken we de horizontale ruimte alleen om de punten voor de politieke partijen op partij te kunnen sorteren.
 - 18 In 1979 deden er te weinig aanhangers van GPV en RPF mee aan het onderzoek, daarom hebben we voor dat jaar de achterbannen van deze twee partijen samengevoegd in de analyse. In de jaren daarna waren er wel genoeg aanhangers van beide partijen vertegenwoordigd in het onderzoek en konden we ze apart meenemen in de analyse; tot het onderzoek van 2005. In dat jaar waren ze inmiddels samengegaan in de Christen Unie, maar waren er toch niet genoeg aanhangers in het onderzoek vertegenwoordigd en hebben we hun aanhang in het kader van de analyse samengevoegd met de aanhang van de SGP. In 2011 was dat ook nodig.

Literatuur

- Andeweg, Rudy B. (1999),
Parties, Pillars and the Politics of Accommodation. Weak or Weakening Linkages? The Case of Dutch Consociationalism, in: Luther, Kurt Richard & Kris Deschouwer (red.), *Party Elites in Divided Societies. Political Parties in Consociational Democracy*, London: Routledge, 108–33.
- Andeweg, Rudy B. & Galen A. Irwin (2009),
Governance and Politics of the Netherlands, 3e ed., Houndmills, UK: Palgrave Macmillan.
- Bax, Erik Hans (1988),
Modernization and Cleavage in Dutch Society. A Study of Long Term Economic and Social Change, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Dekker, Paul & Peter Ester (1990),
Ideological Identification and (De)pillarisation in the Netherlands, in: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 26(2), 168–85.
- Dekker, Paul & Peter Ester (1996),
Depillarization, Deconfessionalization, and De-ideologization. Empirical Trends in Dutch Society, 1958–1992, in: *Review of Religious Research*, 37(4), 325–41.
- Dekker, Paul & Joep de Hart (2006),
Kerkgangers, Investeerders in de Civil Society, in: *Investeren in Vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 319–38.
- Dekker, Paul, Joep de Hart & Esther van den Berg (2004),
Democratie en Civil Society, in: Sociaal en Cultureel Planbureau, *In het Zicht van de Toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 181–221.
- Dekker, Gerard, Joep de Hart & Jan Peters (1997),
God in Nederland, 1966–1996, Amsterdam: Anthos.
- Eisinga, R., M. Coenders, A. Felling, M. te Grotenhuis, S. Oomens & P. Scheepers (2002),
Religion in Dutch Society 2000. Documentation of a National Survey on Religious and Secular Attitudes in 2000, Amsterdam: NIWI.
- Eisinga, R., A. Felling, R. Konig, J. Peters & P. Scheepers (1999),
Religion in Dutch Society 95. Documentation of a National Survey on Religious and Secular Attitudes in 1995, Amsterdam: NIWI.
- Eisinga, R., A. Felling, J. Peters & P. Scheepers (1992),
Social and Cultural Trends in the Netherlands 1979 – 1990. Documentation of National Surveys on Religious and Secular Attitudes in 1979, 1985 and 1990, Amsterdam: Steinmetz Archive.

- Eisinga, R., G. Kraaykamp & P. Scheepers (2012),
Religion in Dutch Society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes and behaviour in 2011-2012, Amsterdam: Pallas.
- Eisinga, R., A. Need, M. Coenders, N. D. de Graaf, M. Lubbers & P. Scheepers (2012),
Religion in Dutch Society. Documentation of a National Survey on Religious and Secular Attitudes and Behaviour in 2005, Amsterdam: Pallas.
- Ellemers, J. E. (1979),
 Nederland in de Jaren Zestig en Zeventig, in: *Sociologische Gids*, 26(6), 429–51.
- Ellemers, J. E. (1984),
 Pillarization as a Process of Modernization, in: Schendelen, M. P. C. M. van (red.),
 Consociationalism, Pillarization and Conflict-Management in the Low Countries
 (Special issue), *Acta Politica*, 19(1), 129–44.
- Felling, A. J. A. (2004),
Het Proces van Individualisering in Nederland. Een Kwarteeuw Sociaal-Culturele Ontwikkeling, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1986),
Religion in Dutch Society. Documentation of a National Survey on Religious and Secular Attitudes in 1979, Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1987),
Religion in Dutch Society 85. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985, Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Greenacre, Michael J. (1988),
 Correspondence Analysis of Multivariate Categorical Data by Weighted Least-Squares,
 in: *Biometrika*, 75(3), 457–97.
- Greenacre, Michael (2006),
 From Simple to Multiple Correspondence Analysis, in: Greenacre, Michael & Jörg
 Blasius (red.), *Multiple Correspondence Analysis and Related Methods*, Boca Raton, FL:
 Chapman and Hall, 41–76.
- Greenacre, Michael (2007),
Correspondence analysis in practice, 2e ed., Boca Raton, FL: Chapman and Hall.
- Grotenhuis, Manfred te, Rob Eisinga, Tom van der Meer & Ben Pelzer (2012),
 Tanend appèl. De bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling aan het aantal CDA-
 zetels in de Tweede Kamer, 1970–2010, in: *Religie & Samenleving*, 7(1), 73–96.
- Konig, Ruben P. (2010),
 Changing Social Categories in a Changing Society. Studying Trends with
 Correspondence Analysis, in: *Quality and Quantity*, 44(3), 409–25.
- Lijphart, Arend (1975),
The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands, 2e ed.
 Berkeley, CA: University of California Press.

- Luther, Kurt Richard & Kris Deschouwer (1999),
 ‘Prudent Leadership’ to Successful Adaptation? Pillar Parties and Consociational Democracy Thirty Years On, in: Luther, Kurt Richard & Kris Deschouwer (red.), *Party Elites in Divided Societies. Political Parties in Consociational Democracy*, London: Routledge, 243–63.
- Mokken, R. J. (1970),
A theory and procedure of scale analysis. With applications in political research, 's-Gravenhage: Mouton.
- Murtagh, Fionn (2005),
Correspondence Analysis and Data Coding with Java and R, Boca Raton, FL: Chapman and Hall.
- Nenadić, Oleg & Michael Greenacre (2006),
 Computation of Multiple Correspondence Analysis, with Code in R, in: Greenacre, Michael & Jörg Blasius (red.), *Multiple Correspondence Analysis and Related Methods*, Boca Raton, FL: Chapman and Hall, 523–51.
- R Development Core Team (2011),
R: A Language and Environment for Statistical Computing, Wenen: R Foundation for Statistical Computing, geraadpleegd op 23 mei 2011, via <http://www.R-project.org>.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998),
25 Jaar Sociale Verandering. Sociaal en Cultureel Rapport 1998, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2004),
In het Zicht van de Toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wintle, Michael (2000),
 Pillarisation, Consociation and Vertical Pluralism in the Netherlands Revisited. A European View, in: *West European Politics*, 23(3), 139–52.